

Inledning

Den här boken handlar om debatt, arkitektur och stadsplanering mellan 1945 och 1975, en period som kännetecknas av att många länder i Europa satsade på ett omfattande byggande. Kritiken mot de uppförda miljöerna har bitvis varit häftig och de väcker inte sällan frågor hos betraktaren. Förenklat och sammanfattande kanske det kan formuleras som att många undrar: Varför ser det ut som det gör? Boken syftar till att besvara den frågan.

Jag har valt att arbeta med utgångspunkt i diskursanalys, vilket ger mig möjlighet att analysera arkitektur, debatt och stadsplanering som uttryck för sociala, historiska, kulturella och andra sammanhang. Visuella kulturstudier¹ definierar i likhet med diskursanalys ett angreppssätt, en teori och metod. Centralt är att forskaren antar att det finns en uppsättning regler som styr vad vi uttrycker och hur vi uttrycker oss. Vilka är våra "glasögon" de genom vilka vi ser på världen, blir frågan. Texter, handlingar, planer och arkitektur kan med ett sådant perspektiv antas vittna om de gällande diskurserna, de är "utsagor" om den förståelse och handlingshorisont som styr subjekten. Jag formulerar det i boken som att texter, arkitektur och planer uttrycker eller artikulerar

Milano, Italien.

en diskurs, tankestruktur, tankefigur, föreställning eller idéströmning. Begreppen används synonymt.

Hur vi talar, och vad vi talar om, är centralt i en diskursanalys. Orden är inte neutrala och en gång för alla definierade, inte heller de aspekter på tillvaron som vi vid ett givet ögonblick anser vara av betydelse. Vår syn på världen omskapas hela tiden och i det ligger en maktaspekt; hur ser relationen ut mellan de diskurser som för tillfället skriver dagordningen? Det handlar om att analysera hur makten och vetandet blir vardagliggjorda, hur diskurser inom ett fält blir det som uppfattas som normalt under en period.² Makt är något som utövas, skapar relationer och producerar vetande, den kommer inte, som filosofen och idéhistorikern Michel Foucault uttryckt det, uppifrån eller utifrån. Den finns överallt. Makt handlar om relationer och diskursen är ett regelverk inom vilket makt och motstånd produceras. Bland forskare som utvecklat Foucaults tankar finns de som formulerar det som att den regelbundet tas upp till omvärdering, att den förändras över tid och, att det finns konkurrerande diskurser.³

Jag avser, med utgångspunkt i ett diskursanalytiskt och poststrukturalistiskt perspektiv, analysera de ”regler” eller strukturer, som skapade möjligheterna, och tillika begränsningarna, för handlingar och yttranden inom området arkitektur och stadsplanering. Jag gör en kritisk läsning och söker de relationer som är meningsskapande. Olika typer av uttryck: kulturella, visuella, texter och sociala handlingar tolkas som artikulationer av en diskurs. Forskningsprocessen använder jag för att dekonstruera, läsa de dolda budskapen; de som togs (och ännu ofta tas) för givna. Jag utgår från att olika diskurser ger subjektet olika positioner att tala från, det vill säga att individerna har möjlighet att positionera sig och bidra till diskursen. Den artikuleras i konkreta handlingar som medverkar till förskjutningar. Strukturen inverkar alltså på aktörerna som inverkar på strukturerna.

Inom diskursteori används begreppet ”flytande signifikant”⁴ om det som inte har en entydig definition och som olika diskurser konkurrerar om att fylla

innehållsligt. Hur välfärdsamhället skulle artikuleras i byggd miljö är en sådan konfliktlinje. Den form av generellt tillämpbar modernism som hade utvecklats under 1920- och 1930-talen var feltänkt, hävdade många efter andra världskriget. Den skapade anonyma miljöer som vanliga människor inte kunde identifiera sig med. Modernismen måste därför modifieras med hänsyn till sociala, lokala, regionala och historiska aspekter. Det fanns också arkitektur och stadsplanering som hade ett annat formspråk än det modernistiska. Frågan är vilka verklighetsuppfattningar som stod på spel, liksom vilka diskurser som hade problemformuleringsinitiativet.

Centralt för studien är den oomstridda och dominerande diskursen att arkitektur och fysisk planering skulle bidra till utvecklingen av välfärdssamhället, det för vilket ”vanliga människor” och deras behov bildade utgångspunkt. Detta var en diskurs som hade transporterats mellan olika diskursordningar.⁵ Med det menar jag att arkitekter och andra inom det här området importerade en tankefigur som hade utvecklats inom det politiska fältet, och gav ny artikulering åt den.⁶ Det gör den byggda miljön till en spännande ingång till ett idag högaktuellt forskningsområde där välfärdssamhället och dess framväxt analyseras.

Den etablerade berättelsen om efterkrigstidens byggda miljöer har inte skrivits av en nollställd betraktare utan har frammanats i ett politiskt och kulturellt sammanhang. En avsikt med boken är att visa att det finns olika berättelser, andra ordningar eller möjliga sätt att förstå utvecklingen. Syftet med studien är att skapa en annan, mer komplex ordning och en djupare förståelse av utvecklingen inom arkitekturens fält än den som idag föreligger.

Ett kännetecken för den etablerade berättelsen om arkitekturutvecklingen är dess fokusering på enskildheter. Byggnaderna som radas upp i litteratur om efterkrigstiden har inte sällan ikonstatus och finns med i så gott som alla översiktsverk. Ofta symboliserar de något nytt, en vändpunkt. En fråga för analysen är hur det kommer sig att just de kanoniska arkitekterna/objekten/yttrandena fick, och än idag får,

uppmärksamhet. Syftet är att genomskåda de i sammanhanget relevanta värdesystemen, de som var, och är, styrande för den etablerade historiografin, alltså våra föreställningar om det förflutna. Jag ifrågasätter inte *att* objekten omnämns; däremot att de berövats sitt kulturella, sociala och historiska sammanhang. Jag vill veta varför de allt sedan de tillkom, oavsett om vi talar om hus, planer eller texter, har uppfattats som centrala. Jag vill förstå och kunna förklara i vilka sammanhang objekten har ”skapats”; i betydelsen förstå relationerna till kulturella, sociala, historiska och andra sammanhang.

Jag inser att den position från vilken jag betraktar historien implicerar en viss tolkningshorisont. Som forskare tillhör jag ett fält och det inverkar på mina perspektiv och min framställning. Någon neutral utsiktspunkt finns dessvärre inte. Hur forskaren ska förhålla sig till sin egen forskningshorisont är en viktig fråga, liksom den om det överhuvudtaget går att göra anspråk på historisk kunskap. Det senare har debatterats av bland andra poststrukturalistiskt orienterade teoretiker som hävdar att det inte går att formulera sanningar eller objektiv kunskap. Insikten om subjektets, tidens och rummets betydelse för forskningen har fått betydelse för vår syn på kunskapsproduktionen; sanningen är en diskursiv konstruktion. De insikter som poststrukturalismen fört med sig har uttryckts som att vi inte har någon kunskap alls eftersom vi aldrig kan vara säkra. Detta benämns ibland av filosofer som kunskapsteoretisk fundamentalism eller fundamentism.⁷ I populär form brukar detta uttryckas som att sanningen är relativ. Du har din sanning och jag har min. Jag kommer i forskningsöversikten att visa på hur tidigare forskning om framför allt 1960-talets byggande illustrerar poststrukturalisternas tes att tid och rum inverkar på studiernas förutsättningar; både de dolda, de som styr oss utan att vi är medvetna om det, och de som vi tar för givna och uppfattar som allmängiltiga.

Hur kan man då som forskare hantera det problem som poststrukturalisterna har pekat på? Ett svar är att forskning inte bör syfta till att klarlägga en ob-

jektiv verklighet, däremot att analysera hur verkligheten har skapats.⁸ Detta är, som framkommit, syftet med en diskursanalys. Mot det kan någon invända att även när vi analyserar hur verkligheten har skapats kan vi omöjligt befinna oss i en neutral position. Därför måste forskaren redovisa den egna forskningshorisonten, det sammanhang i vilket studien har tillkommit. Jag kommer här att försöka ringa in min forskningshorisont, både det professionella sammanhanget och det personliga.

Studien har tillkommit i en tid då ”förorterna” används för att illustrera hur illa det kan gå när felaktiga planeringsprinciper och en oriktig bostadspolitik får styra. Principerna om grannskapsplanering, funktions- och trafikseparering framhålls idag som speciellt misslyckade eftersom de förhindrar nyföretagande, handel och ekonomisk utveckling samt skapar isolering. Den fysiska strukturen bär alltså skulden till fattigdom och ekonomisk segregation. Genom att se relationen mellan sådana yttranden och den nyliberala diskurs som söker lösningar på samhällsproblem i privat företagsamhet får kritiken en annan mening än den som först ges vid handen. En politisk diskurs har transporterats in i det fält som handlar om arkitektur och stadsplanering. I enlighet med den måste platser planeras och byggas med utgångspunkt i företagets behov. De offentligt finansierade byggda miljöerna artikulerar, föreställer sig sannolikt flera, en annan politisk diskurs där den intervenerande staten ställer ekonomiska realiteter i skuggan av visioner om jämlikhet och trygghet.⁹

En annan gren av dagens förortskritik är den som tar sin utgångspunkt i ”de andra”, ”invandrarna”. Där de bor härskar våld och kriminalitet om vi får tro mediernas rapportering.¹⁰ Ytterligare en är föreställningen att kreativitet är förknippad med vissa urbana miljöer och vardagsliv med andra. Enligt den bor den kreativa i innerstaden, utanför bor ”loosers”.¹¹

Jag har strävat efter att inte låta dessa föreställningar färga av sig på studien. Lika viktigt tycker jag det är att inte försköna eller försvara, varken politiska lösningar eller byggda miljöer. Mina personliga

I pressen sprids postkoloniala föreställningar om "de andra", som bor i förorter från 1960- och 1970-talen. Kista torg, Norra Järva i Stockholm.

erfarenheter kan eventuellt göra mig obenägen att se avigsidor: Som uppvuxen i en av Stockholms så kallade förorter, i ett flerfamiljshus från 1960-talet, har jag lekt i skogsdungarna och dansat på ungdomsgårdens diskotek och det inverkar naturligtvis på mina perspektiv. Å ena sidan är jag mindre utlämnad till andras beskrivningar av, eller fantasier om, hur "livet mellan husen" kan te sig, än den som saknar mina erfarenheter. Å andra sidan finns risken att jag har en känslomässig relation till miljöerna och att denna

hindrar mig från att vara kritisk. Självfallet måste jag vara uppmärksam på eventuella tendenser i den riktningen. Genom att diskutera olika möjliga tolkningar, redovisa teoretiska utgångspunkter och källor har jag efter bästa förmåga skapat en ram som syftar till att ge studien den tillförlitlighet som krävs.

Vid sidan av att de kända verken – ikonerna – analyseras, ingår i studien också objekt som sällan eller aldrig omnämns i litteratur om perioden. Jag är dock ingalunda ensam om att återgå på ett bredare mate-

rial än det som ikonerna erbjuder. Allt sedan 1970-talet har positionerna förflyttats inom ämnet, "från monument till miljö" som det brukar formuleras. I enlighet med det implicerar ämnet arkitekturhistoria idag i princip alla typer av byggda miljöer. Bredning har dock inte förmått rubba den etablerade historiografin.¹² I fokus för studien står, förutom de kända objekten, arkitektur och planer ämnade för den äldre stadens periferi: bostäder, centrumanläggningar, kontor, kyrkor och skolor; alltså vad som skulle kunna kallas vardagens arkitektur. Dess status är dock skiftande. Kyrkor är av tradition arkitekturens prestigeprojekt medan flerfamiljshuset enligt samma synsätt återfinns i den andra änden av skalan. Enfamiljshus, skolor, centrumanläggningar, kontors- stads- och sjukhus kan statusmässigt vara allt däremellan. Den skala har inte varit styrande för urvalet.

Med avseende på den internationella utvecklingen har jag i hög grad använt litteratur för att analysera utvecklingen. När jag tecknar den svenska följer jag tidskriften *Byggmästaren/Arkitektur* (namnbyte skedde 1959) men gör också nedslag i det byggande som realiserades och diskuterar detta i relation till debatt, annan arkitektur och planering, internationellt och nationellt. Statliga offentliga utredningar, forskning från perioden – och om den – är andra källor för studien.

Med avseende på den internationella utvecklingen har böcker och debattinlägg vilka regelbundet omnämns som centrala för sakområdet och perioden använts.¹³ Lewis Mumfords *The Culture of Cities* (1938), Ciams manifest "den funktionella staden" (JL Sert 1942) Patrick Abercrombies *County of London Plan* (1943) respektive *Greater London Plan 1944*, Jane Jacobs *The Death and Life of Great American Cities* (1961), Kevin Lynchs *The Image of the City* (1961) Serge Chermayeffs och Christoffer Alexanders *Community and Privacy* (1963) Christoffer Alexanders *A City is not a Tree* (1965) Aldo Rossis *L'architettura della città* (1966) respektive Robert Venturis *Complexity and Contradiction in Architecture* (1966).

Disposition

Den som så önskar kan gå direkt till avsnittet om den internationella utvecklingen. Resten av inledningen är en diskussion kring använda begrepp följt av ett avsnitt i vilket uppgifter om material och urval ingår. Därefter diskuteras forskningsläget och i anslutning till det formulerar jag några frågor som litteraturen väckt och som jag vill analysera vidare. Dispositionen ser ut som följer:

- Avsnittet om internationella tendenser inleds med en redogörelse för modernismens utveckling under 1920- och 1930-talen. Därefter följer ett längre avsnitt om efterkrigstiden. Det är en redogörelse för och analys av internationell debatt, arkitektur och stadsplanering med särskilt fokus på Europa. Materialet är huvudsakligen tematiskt ordnat, det vill säga jag har i stor utsträckning velat strukturera det utgående från den teoretiska ansatsen.

- Därefter följer ett avsnitt om den svenska utvecklingen som analyseras på ett liknande sätt. Det hade varit möjligt att integrera det internationella och det svenska materialet i boken men av olika skäl har jag valt att göra två separata delar. Tidsaxeln är inte avsnittets ryggrad vilket för en del läsare måhända känns ovant. Istället behandlas objekten och debatten i de sammanhang som jag bedömer ger dem mening.

- Boken avslutas med en kort beskrivning av de diskurser som jag funnit var centrala för sakområdet perioden 1945–1975.

Nyurbanism, Järla sjö, Nacka.

Avgränsning

Varför just perioden 1945 till 1975 frågar sig kanske någon. Olika avgränsningar kan naturligtvis motiveras på olika sätt. Jag har valt att göra relativt ingående referat av mellankrigstiden, för att sedan fördjupa studien från cirka 1945; den ungefärliga tidpunkt då välfärdssamhället och de olika modifieringarna av den internationella modernismen börjar ta form i Europa. Under 1960- och 1970-talen ifrågasattes den arkitektroll som hade etablerats inom ramen för modernismen och välfärdssamhällets utbyggnad på bred front, liksom de byggda miljöerna. Arkitektur är form, inte ideologi, hävdade Colin Rowe 1975, vilket också var det europeiska "byggnadsvårdsåret". Manfredo Tafuri konstaterade året efter, med utgångspunkt i marxistisk kritik, att kapitalismen omöjliggjorde allt annat än en kommersiell arkitektur. Arkitektur som kultur eller ideologi var en utopi.¹⁴

Form kom på modet, ofta klassicism. I Europa blev Ricardo Bofill, Quinlan Terry och Leon Krier under 1970- och 1980-talen kända representanter för den utvecklingen.¹⁵ Avgränsningen 1975 betyder inte att alla arkitekter under detta år övergick till att analysera klassicismen eller att kåren hade saknat intresse för formfrågor perioden innan. Utvecklingen var snarare successiv och disparat. Men i synnerhet 1980-talets arkitektur, de nyliberala strömningarna, intresset för formfrågor i allmänhet och klassicism i synnerhet, uttrycker en annan verklighetsuppfattning, en annan diskursordning än den som dominerade decennierna efter andra världskriget.

Med uppkomsten av new urbanism i USA under 1990-talet (i Sverige "nyurbanism") kom många arkitekter och debattörer att plädера för en arkitektur och stadsplanering som implicerade sociala visioner. Det vill säga att skapa kontakt, integrera olika funktioner, utforma socialt balanserade samhällen, upphäva ekonomisk och social segregation, understödja ekonomisk utveckling och så vidare. Det är visioner som på flera sätt sammanfaller med dem som många arkitekter hyste decennierna efter andra världskriget,

även om utgångspunkterna är annorlunda. Idag förutsätts marknaden lösa många av de problem som tidigare arkitekter och politiker ansåg borde lösas inom ramen för en intervenerande stat.¹⁶ Idén om arkitekten som primärt designer eller formskapare är tillika stark idag, en tolkning av yrkesrollen som mellan 1945 och 1975 var starkt ifrågasatt.

Jag gör inte anspråk på att ha fångat in allt som kan sägas om perioden, däremot tror jag mig kunna påstå att de aspekter som berörs hade betydelse för sakområdet.

Sverige – unikt eller tidstypiskt?

En föreställning som ofta kommer till uttryck i litteratur om arkitektur och stadsplanering är att Sverige och det svenska skiljer ut sig från resten av Europa. Det finns till exempel ett antagande om att just Sverige hade ett storskaligt och offentligt finansierat bostadsbyggande decennierna efter andra världskriget, i synnerhet under perioden 1965–1974. Det har sagts att "miljonprogrammet" är "oöverträffat i världen".¹⁷ Räknet i antal producerade lägenheter per invånare och år hade Sverige en mycket hög produktionstakt¹⁸, men Sverige är ett förhållandevis glesbefolkat land vilket gör att även om produktionen var omfattande per invånare så var den ändå blygsam i jämförelse med andra länders om man ser till antalet lägenheter. För att ta ett enda exempel: 1970, då Sveriges produktion var den högsta någonsin, producerades knappt 110 000 lägenheter. I Storbritannien var motsvarande siffra samma år cirka 360 000, i Västtyskland drygt 445 000. I de nämnda länderna färdigställdes alltså grovt räknat tre respektive fyra gånger fler lägenheter än i Sverige. Detta mönster gäller generellt hela perioden 1948–1975 oavsett vilka år som jämförs.¹⁹ Det betyder inte att den svenska utvecklingen var ointressant i ett internationellt perspektiv, men utgångspunkten för historieskrivningen bör innefatta en medvetenhet om att utvecklingen var liknande i många länder.

Med den stora satsningen på ett offentligt finansierat och storskaligt byggandet i Europa hävdades bostadsbristen i denna del av världen. Kritiken mot de producerade bostadsmiljöerna blev dock bitvis häftig, och den var som mest intensiv ungefär samtidigt som många av de stora bostadsbyggnadsprogrammen avslutades under 1970-talets första hälft.²⁰ Denna beskrivning gäller även Sverige. Vi var med andra ord i takt med det övriga Europa.

Diskussion om några begrepp

Folkhem eller välfärdsstat?

Den period som boken behandlar brukar i Sverige ibland benämnas som ”folkhemmet”. Det var då en ”svensk folkhemspolitik” fördes, vilket manifesterades i ”folkhemmets byggande”. Begreppen används om svensk välfärdspolitik (i vilken bostadsbyggande ingick)²¹ under 1930- 1940- och 1950-talen. Sedan några år tillbaka har en vidgning av begreppet folkhem skett så att det numera inte sällan också omfattar 1960- och 1970-talen.²² Här används det inte – av flera skäl. Ett är att det är svårdefinierat.²³ Ett annat är att det underförstått kommunicerar att välfärdssamhället är en typiskt svensk företeelse, vilket är en felsyn. Snarare var, som det har uttryckts, social security ”fältropet för dagen” efter andra världskriget. Enligt Per Nyström som var statssekreterare vid regeringskansliet åren efter kriget, måste den svenska riksdagens relativt sett stora enighet kring de kostsamma reformer som föreslogs av Gustav Möller 1945–1950, förstås i ljuset av den internationella utvecklingen. Inte minst danska sociala reformer under 1930-talet fick internationell publicitet. De invergade, enligt Nyström, på den brittiska planen för sociala reformer under 1940-talet, den så kallade Beveridgeplanen. Även denna blev internationellt uppmärksam. Det danska exemplet ska också ha varit förebildligt när Sverige under 1940-talet och framåt successivt lämnade fattigvårdslignande insatser till förmån för

sociala försäkringssystem, vilket man hade gjort i Danmark med början 1933.²⁴

Det var med andra ord inte Sverige som gick i bräschen under 1930- 1940- och 1950-talen, utan snarare Danmark och kanske också Storbritannien. Under 1970-talet, däremot, uppfattade många andra länder de skandinaviska länderna (inklusive Sverige) som förebilder med avseende på ”kvinnovänliga” välfärdsreformer. Under 1970-talet blev det möjligt för kvinnor i Skandinavien att kombinera arbete och familj (vilket också gällde kvinnor i Frankrike och öststaterna kan tilläggas). Vilka reformer de olika välfärdsstaterna har satsat på kan betraktas som ett resultat av maktrelationer, kulturell och social kontext.²⁵

Välfärdsstaten är alltså inte specifikt svensk och heller inte specifikt socialdemokratisk. Det finns olika modeller, olika välfärdspolitiska inriktningar. Ett sätt att skilja dessa från varandra är att gruppera dem med utgångspunkt i några betydelsefulla aspekter. ”Den liberala välfärdsstaten” ger ett riktat stöd till vissa särskilt utsatta grupper men förlitar sig i hög grad på marknadslösningar. USA är ett typexempel. I ”den socialdemokratiska välfärdsstaten” finns en generell välfärdspolitik som riktar sig till alla oavsett inkomst.²⁶ Med avseende på den offentligt finansierade bostadssektorn kan nämnas att i Sverige riktades bostadspolitiken efter andra världskriget mot hela folket, medan andra länder använde inkomstprövning som en förutsättning för bostadsstöd. ”Den konservativa välfärdsstaten”, slutligen, reglerar och intervenerar, men förlitar sig i hög grad på existerande institutioner, inte minst familjen. Västtyskland är ett typexempel på detta. Ytterligare en rad modeller skulle kunna adderas till listan, till exempel ”Medelhavsområdets modell”, ”den japanska modellen” och ”den östeuropeiska”.²⁷

Arkitekturteori eller diskurs?

Med ”arkitekturteori” brukar avses teorier som arkitekter använder sig av i sitt arbete.²⁸ Inte sällan har de diskurser som jag tar upp tidigare benämnts som teorier. Jag menar att begreppet arkitekturteori

är svårmotiverat eftersom det sällan handlar om systematiserade eller förklarande kunskaper. Normativ teori, det vill säga ideologi, är däremot vanligt förekommande inom sakområdet, liksom diskurser transporterade mellan olika diskursordningar eller sakområden. Diskurser om jämställdhet eller om hur relationen mellan subjektet och världen är konstruerad, är exempel på det.

Brutalism eller strukturalism?

Brutalism och strukturalism är två så kallade ”teorier” som ofta återkommer i litteratur om efterkrigstidens arkitektur. Inte sällan används de som synonymer. Några definitioner av begreppen är svåra att finna och de som använder dem diskuterar sällan eller aldrig möjliga tolkningar av dem, till exempel hur de har använts tidigare. Jag kommer i boken att prova tanken om inte brutalism och strukturalism utgör två olika diskurser. Nedan redogör jag för hur begreppen har använts tidigare.

Benämningen brutalism spreds av arkitekturkritikern Reyner Banham i boken *The New Brutalism* (1966). Hans inflytande illustreras av att begreppet fortfarande används. Banham skiljer på neo-brutalism och new brutalism. Det förra, menar Banham, betecknar en stil i likhet med nygotik eller nyklassicism. Det senare representerar en etik snarare än en estetik. Enligt Banham härrör begreppet neo-brutalism ur Hans Asplunds omdöme om Villa Göth av Lennart Holm och Bengt Edman. Begreppet brutalism spreds från Sverige till Storbritannien, men fick en annan betydelse. Att förleden ”new” sattes framför ”brutalism”, menar Banham, kan tolkas som en ironi riktad mot new humanism, eller new empiricism som hade en dominerande ställning vid samma tid, det vill säga tidigt 1950-tal. Banham nämner tre byggnader som han finner centrala för den tidiga fasen av brutalism. En av dessa är Le Corbusiers Unité d’Habitation i Marseille (1948–1954) som arkitekten själv beskrev med orden ”béton brut”. Béton brut beskriver de skrovliga betongytorna som exponerades öppet i interiörer och exteriörer.

Men det var inte denna byggnad som var den första att kallas new brutalist, utan det var Illinois Institute of Technology i Chicago (1945–1947) av Mies van der Rohe. I likhet med Le Corbusier exponerade van der Rohe materialen. I Illinois var det stålet som visades upp – som det solida material det faktiskt är, som Banham uttrycker det. Den första byggnad som kallades new brutalist av sina arkitekter var en skola i Hunstanton i Norfolk av Alison och Peter Smithson, uppförd mellan 1949 och 1954. Likheterna mellan denna och van der Rohes byggnad i Illinois nämns ofta, men det nya och chockerande med skolan var att materialen var frilagda invändigt, skriver Banham. Golv och väggar var av prefabricerade betongelement respektive tegel och på dem syntes elektriska installationer, rördragningar etc.²⁹

Banham menar att brutalismen fick två riktningar. Den ena syftade till en reformering av stadsbyggandet. Den andra var l’art brut.³⁰ Efter att Le Corbusiers byggnad Les Maisons Jaoul hade uppförts 1956 blev brutalismen en stil.³¹ De dominerande materialen i Les Maisons Jaoul är ”rå” betong, där plankorna som använts vid gjutningen bildar mönster, och frilagt hårdbränt tegel av litet format med betonade fogar. Tegelmuren är en aning ojämn i sin struktur på samma sätt som på en äldre byggnad (från medeltiden, eller varför inte svenskt 1910-tal), där det hantverksmässiga teglet och fogarna bildar en skrovlig yta. Materialen är de samma interiört som exteriört. Andra karakteristika är valvöppningar och i muren indragna fönster- och dörröppningar. Det senare ger huset en borgliknande karaktär, särskilt som fönstren reducerats till smala, vertikala öppningar. Huset har vidare oregelbundna fönsterformer ojämnt placerade på fasaden.³² Banham påpekar att många av dessa drag hade Le Corbusier använt redan under 1930-talet i t.ex. Petite Maison de Weekend 1935.³³ Flera av de karakteristika som Banham förknippar med brutalismen som stil hade alltså använts tidigare.

Kenneth Frampton är arkitekt och författare och har skrivit den över världen spridda *Modern architecture a critical history*, som har kommit ut i flera

Kontorshuset i Apeldoorn, Nederländerna av Herman Hertzberger har blivit en ständigt återkommande referens i litteraturen, en ”ikon”. Foto Eva Eriksson.

upplagor. Frampton använder såväl begreppen brutalism som strukturalism. Brutalismen är enligt honom en brittisk företeelse. Paret Smithson står i centrum för den tidiga brutalismen i Framptons text. Fram till mitten av 1950-talet karakteriserades brutalismen enligt honom framför allt av ”ärliga material” och frilagda installationer. Omkring 1955 anslöt sig flera brittiska arkitekter till brutalismen och denna fick, om jag uppfattar Frampton korrekt, ett annorlunda

uttryck inspirerat av 1800-talets industriarkitektur.³⁴

Strukturalismen beskriver han med nyckelbegrepp som ”funktionen följer formen”, ”anti-teknokratisk” och ”platsens betydelse”. Aldo van Eycks arkitektur är, enligt Frampton, central för strukturalismen. Dennes arkitektur karakteriserar han som ”labyrintisk klarhet”. Ytterligare en byggnad som han anser artikulerar strukturalismen är Herman Hertzbergers kontorshus i Apeldoorn. Kontorshuset lämnades av-

siktligt ofärdigt för att uppmuntra insatser av ”brukarna”.³⁵

Som framgår är de namn som Frampton förknippar med strukturalism nederländska. Hans text är inte diskuterande och han lämnar inte heller särskilt klara besked om hur han gjort sitt urval eller hur han definierar sina begrepp. Vad brutalism och strukturalism egentligen står för uppfattar jag som oklart även om jag fått vissa ledtrådar, som att brutalismen tillhör den brittiska arkitekturutvecklingen medan strukturalismen utvecklades i Nederländerna.

Begreppen brutalism och strukturalism används även av svenska författare. Ofta anses båda beteckna en arkitektur som präglas av ”rå” betong. Strukturalism anses dessutom implicera föränderlighet, det vill säga byggnaderna är planerade så att de enkelt går att bygga om. Men det finns också ytterligare aspekter på begreppen. Claes Caldenby beskriver under rubriken ”Förändringens estetik” brutalism som ”rå betong, tegel, glas och stål”, ”gator i luften, loftgångshus” och tillägger att detta också kallas strukturalism. Brutalism och strukturalism skulle alltså vara synonymer.³⁶ I Olle Svedbergs beskrivning av strukturalismen dominerar de bygg- och produktionstekniska aspekterna: ett rationellt och tekniskt synsätt på arkitektur som lade grunden till de bostadsområden som i rekordfart producerades i Skandinavien under 1960-talet. Svedberg nämner Byggnadsstyrelsen och tre objekt som via en uppsats författad av Nils Ahrbom 1980³⁷ blivit synonyma med strukturalism i svensk arkitektur: Televerket i Farsta, Garnisonen i Stockholm och universitetet i Linköping. Svedberg nämner dessutom Arrheniuslaboratoriet vid Stockholms universitet och Pharmacia i Uppsala, båda av Carl Nyrén, som han anser vara två ”brutalistiskt-strukturalistiska” anläggningar.³⁸

Erik Nygaard anser att Aldo van Eyck var upphovsmannen till strukturalismen. Hans arkitektur är uppbyggd kring motsattpar som ute/inne, ljus/mörker, öppet/stängt och så vidare. Van Eyck representeras i Nygaards bok av sin mest kända byggnad, ett barnhem i Amsterdam. När Nygaard presenterar detta

nämner han att det inom den tidiga strukturalismen fanns en förkärlek för råa betongväggar, blottade installationer och sparsam användning av färg. Det var upp till de boende att ge huset liv. Den råa betongen och de blottade installationerna är enligt flera författare även typiska för brutalismen, men hos Nygaard hänförs de till strukturalismen.

Herman Herzbergers kontorshus i Apeldoorn (Centraal Beheer Building) betecknas som mönsterexemplet på nederländsk strukturalism. Av formuleringen framgår att Nygaard, i likhet med Frampton, anser att strukturalismen har en särskild roll i just Nederländerna. Han karakteriserar strukturalismen som en arkitekturströmning som förenar det konstanta och det generella med det föränderliga och speciella. Han jämför med språket där vi kan använda det generella till någonting speciellt. Inom arkitekturen innebar detta att man med hjälp av ganska få och enkla element kan skapa stor variation. Så var Hertzbergers kontorshus konstruerat. Det bestod huvudsakligen av kontorsceller, nio gånger nio meter, som kunde kombineras och inredas på ett varierat sätt.³⁹

Även Nils-Ole Lund diskuterar begreppet strukturalism. Han knyter det till begreppet öppen form och inleder avsnittet med att ingående berätta om Otterlomötet 1959. Tonvikt läggs på den polske arkitekten Oscar Hansens bidrag, som var en plädering för öppen form eller öppen planläggning. Lund refererar Otterlomötet noggrant eftersom han menar att detta spelade en viktig roll för utvecklingen av strukturalism. Någon exakt definition tillhandahåller han inte. Däremot ges exempel på arkitekter som arbetat med strukturalistiska ”teorier” som Candilis, Josic & Woods och deras förslag för utbyggnaden av den franska staden Toulouse-le-Mirail. Strukturalismen ville analysera strukturerna, frågan blev då vad struktur är? För några var det kommunikationsytorna som strukturerade en bebyggelse eller en byggnad, menar Lund. Denna uppfattning slog igenom i utbyggnaden av de stora universiteten som uppfördes under 1960- och 1970-talen. Men det skedde en glidning i begreppet, från struktur till konstruktion, vilket gjorde

att arkitekturen hamnade ganska långt ifrån de ursprungliga idéerna om öppen form. Ett gymnasium i Risskov i Århus av arkitekterna Friis & Moltke byggd 1968–1969 uppmärksammas. Skolans korridor utvecklades till en gata skriver Lund, där material som normalt togs i anspråk exteriört (mursten och betong) användes inomhus.⁴⁰

För att kunna diskutera vad strukturalism inom arkitekturen innebär bör det vara meningsfullt att inledningsvis undersöka själva begreppet. Det kommer jag att göra. I avsnittet om den internationella utvecklingen diskuterar jag hur tankestrukturer hämtade i strukturalismen kan sägas ha artikulerats inom arkitektur och stadsplanering. I den del av boken i vilken den svenska utvecklingen avhandlas ställs frågan om huruvida strukturalismen fick något inflytande på den svenska arkitekturutvecklingen eller inte.

Material

Den internationella debatten följer jag via Ciams möten efter andra världskriget. Mitt val av Ciam (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) grundas i antagandet att en internationell organisation med medlemmar inte bara från många länder i Europa utan även från den övriga världen, bör vara en god ingång för den som söker förstå vilka tankestrukturer som gjorde sig gällande inom fältet under den aktuella perioden. Det betyder inte att organisationen antas vara källa till tendenser som diskuteras. De ”upphovsrättsliga” frågorna saknar intresse i sammanhanget: alltså vem eller vilka som först kom med de ”nya” idéerna. Jag tar heller inte ställning till de argument som debattörerna framförde, huruvida dessa hade ”rätt eller fel”, om de ”fäktades mot väderkvarnar” eller inte. Fokus ligger på att lyfta fram argumenten, debatten och den arkitektur som kan antas ha haft samband med de idéströmningar som får betydelse för de byggda miljöerna. Ciam upplöstes efter 1959 års kongress. Under 1960-talet följer jag istället debatten via de kända publikationerna, flera författade av

arkitekter. Vid presentationer av planer och projekt används ofta publicerat material respektive litteratur. Källorna anges i sina respektive sammanhang.

En källa är Eric Mumfords *The Ciam discourse on Urbanism 1928–1960* (2000), en annan är de publikationer som Ciam gav ut efter sina möten. Eric Mumford har gått igenom organisationens arkiverade material och redovisar uppgifter om vilka arkitekter som deltog i de olika sammankomsterna, vilka frågor som diskuterades och orsakade konflikter. Den är relativt lättillgänglig och har i hög grad varit användbar som källa. En skillnad mellan Eric Mumfords och min egen framställning är att vi gör olika typer av analyser.

Det är inte bara debatten som ska analyseras. Jag vill också behandla en del av den fysiska planering och byggnation som genomfördes i framför allt Europa mellan ungefär 1945 och 1975. Det finns ett omfattande material om enskilda objekt, städer och arkitekter som jag har använt.

Den svenska debatten som den kom till uttryck bland arkitekterna följer jag framför allt via tidskriften *Byggmästaren/Arkitektur*. Valet är självklart eftersom tidskriften var och är en central informationskälla för professionen. Helt beroende har jag dock inte velat göra mig av den. En rad källor av olika karaktär används i studien: byggnadsnämndens arkiv när jag redogör för utbyggnaden av tre stockholmsprojekt (Årsta, Skärholmen och Norra Järva), utredningar av olika slag: bland andra ett urval statliga offentliga (SOU), regionplaner, generalplaner/riktlinjer för generalplaner, bostadssociologisk forskning, litteratur, dagspress och tidskrifter (bland andra *Plan* och *Arkitekturtävlingar*).

Tidigare forskning

Ett intressant grepp används i en antologi utgiven i samband med en konferens vid The Canadian Centre for Architecture kallad *Anxious Modernisms. Experimentation in Postwar Architectural Culture* (2000) för vilken Sarah Williams Goldhagen och Réjean Legault står som redaktörer. De använder ett antal nyckelbegrepp som de antar hade betydelse för många arkitekter. Varje uppsats behandlar en eller ett par enskilda arkitekter och deras verksamhet och redaktörerna/författarna anger vilka nyckelbegrepp som kan knytas till den aktuella arkitekten. Fokus ligger framför allt på 1950- och 1960-talen. Redaktörerna vill visa att arkitekterna ännu hyste en stark tilltro till modernismen, men att de ville utveckla och förnya den. De menar att de estetiska uttrycken hade mindre betydelse och en utforskning som tar dessa som sin utgångspunkt därför leder fel. Boken fokuserar istället på bland andra *modernismen; populärkulturens dominans* och *vardagslivet* (everyday life). Det senare står för omtanken om det vardagliga som en kritisk och politisk idé, ett försök att skapa en arkitektur som är motsatsen till det icke-förändringsvilliga konsumtionsparadigm som kommit att dominera arkitekturen.⁴¹ *Kritiken mot den traditionella arkitektrollen*, där arkitekter är designers och arkitekturen konst, menar redaktörerna, skapade en slags *antiarkitektur*. *Människors frihet att utvecklas*, demokratiskt och själsligt, är ett annat tema. De antidemokratiska krafterna i Europa hade visserligen slagits ned under kriget, men uppfattades ännu som ett hot. Dessutom hölls idealet om att människor skulle leva ett aktivt liv och själva utforma sin vardag tillbaka av de kommersiella krafterna som uppmuntrade konformitet och konsumtion. Dessa två fenomen, de antidemokratiska krafterna och masskultur/masskonsumtion, bidrog enligt redaktörerna Goldhagen & Legault till den spridda uppfattningen att människors politiska och själsliga frihet hotades och följaktligen var i behov av förstärkning. Här kunde arkitekterna göra en insats.

Sökandet efter *det ursprungliga* eller primitiva,

respektive *det autentiska*, behandlas som ytterligare nyckelbegrepp. Det primitiva samhället antogs vara mer i kontakt med väsentligheter än det västerländska konsumtionssamhället, och hade därför någonting att lära ut. Autenticitetsbegreppet populariserades av filosofen och författaren Jean-Paul Sartre. Inom arkitekturen söktes, i analogi med detta, efter det som kunde uppfattas som äkta och ärligt. Kontinuitet och identitet kunde förmedlas genom *arkitekturhistorien* respektive *platsen*, vilka utgör det sjunde respektive åttonde nyckelbegreppet. Ett intresse för arkitekturhistoria som ett verktyg för att stärka stadskärnorna uppstod efter andra världskriget, liksom ett intresse för hur samtida arkitektur kunde sammanföras med äldre. Förhoppningar fanns att en platsbaserad arkitektur skulle kunna motverka den anonyma och repetitiva internationella modernism som dominerade byggandet efter kriget. Författarna menar inte att alla arkitekter hade en relation till samtliga begrepp, men att dessa är teman som ofta återkommer och att många arkitekter som var verksamma under efterkrigstiden kan knytas till tre teman eller fler.⁴²

De svenska etnologerna Karin Arvastson och Cecilia Hammarlund-Larsson har skrivit *Offentlighetens materia. Kulturanalytiska perspektiv på kommunhus* (2003). De använder begrepp som ”kulturell kommunikation” och ”kulturanalys”. Det senare är ett inom etnologin utvecklat angreppssätt med rötter i mentalitetsforskningen, den som företräds av bland andra Michel Foucault.⁴³ Jürgen Habermas och dennes begreppspar privat och offentlig är centralt för studien liksom annan forskning som utgår från ett kultursociologiskt perspektiv. Kommunalhusen analyseras som ställningstaganden med såväl politiska, ekonomiska som kulturella innebörder. Arkitektonisk form är inte författarnas utgångspunkt, istället är det de i samhället spridda tankefigurerna och dessas relationer till byggnaderna som står i fokus.

Mari Ferrings licentiatavhandling *Dionysos på Årsta torg* (2006) har i likhet med Arvastsons & Hammarlund-Larssons studie beröringspunkter med min egen. Ferring undersöker hur diskussionen om färg

på fasader under 1940-talet kan tolkas i en analys av ett fält. Hennes perspektiv växlar mellan aktörer och strukturer och hon skapar på det sättet en berättelse som inte bara handlar om Årsta torg utan om de föreställningar som då präglade sakområdet.

Joan Ockmans bok *Architecture Culture 1943–1968 A Documentary Anthology* (1993, 1996) består huvudsakligen av dokument där flertalet är författade av arkitekter mellan åren 1943 och 1968. Till varje dokument hör en text där författaren redogör för den kontext som hon anser förtydligar dokumentets innehåll och mening. Inledningen utgör en komprimerad framställning av periodens mest centrala frågor och kritik. Bostadsbristen efter kriget var den fråga som hade högsta prioritet, men så småningom kom också andra, mindre akuta, men för arkitekterna centrala frågeställningar. Frågor som till exempel huruvida det var möjligt att kombinera monumental arkitektur med demokrati, om den nya betoningen på själsliga och emotionella värden, om estetik och ”den vanliga” människan, om konsumtionssamhället och modernismens förändrade roll från socialistisk till kapitalistisk utopi. Ockman pekar på hur idéerna spreds över världen inte bara via tidskrifterna utan också genom att företag internationaliserades. Det blev betydligt vanligare att anlita utländska arkitektfirmor, arkitektutbildningarna blev mer internationellt orienterade och resandet ökade. Arkitekturdebatten blev mer internationell.

Ockman använder, i likhet med Goldhagen & Legault, teman som hon menar var centrala för kritiken mot den form av modernism som hade utvecklats under 1920- och 1930-talen. Hon talar om fem linjer som jag här i nedkortad form redogör för. Den första linjen rör relationen människa–arkitektur. Kritikerna ville integrera funktionalismen med frågor om kontext, symbolik, estetik, antropologi och psykologi. Den andra handlar om återupptäckten av det historiska arvet och om antimodernismen. Här ingår frågor om monumentalitet, det pittoreska, om populärkultur, regionala traditioner, antirationalistiska tendenser, dekor med mera. Den tredje linjen utgörs av alter-

nativa ”teorier” till funktionalism som strukturalism, semiologi och sociologi. Dessa kunde utgöra ny grund för en ”vetenskaplig” bestämning av form. Den fjärde linjen kallar hon neo-avantgardism präglad av ironi och dystopier. Den femte, slutligen, rör den kritik som avvisade modernismens stadsbyggnadsideologi efter att man hade konstaterat att de miljöer som denna ideologi hade skapat var illavarslande. Politik, estetik och autonomi blev de nyckelbegrepp som ersatte modernismens ideologi.

Studier som i ett mer övergripande perspektiv behandlar svensk utveckling inom både arkitektur och stadsplanering hela perioden 1945 till 1975 är inte många. Det är så vitt jag kan förstå endast i två titlar en sådan kraftsamling har gjorts nämligen, i *Funktionalismens genombrott och kris* (flera upplagor, den första från 1976) och *Att bygga ett land* (1998) båda utgivna av Arkitekturmuseet i Stockholm. Den senare är ett översiktsverk över 1900-talet där avsnitten om efterkrigstiden är författade av Eva Rudberg och Claes Caldenby.

Funktionalismens genombrott och kris behandlar perioden 1930 till 1980. Av titeln framgår att perspektivet utgick från den massiva kritik (och kris) som drabbade de modernistiskt präglade bebyggelsemiljöerna vid 1970-talets början. Journalister hävdade då att de nybyggda miljöerna var formade utan hänsyn till varken människors behov av samhällsservice eller mötesplatser. I bilder beskrevs bebyggelsen som storskalig, farlig och skräpiga.⁴⁴ Även om *Funktionalismens genombrott och kris* strävar efter att vara sakligt redovisande berättar uppsatserna i hög grad om den specifika tid och det specifika rum i vilket de kom till. Författarnas frågor till materialet liknar den som pressen ställde: hur kunde det gå så illa? I syfte att besvara frågan riktar Bengt OH Johansson blicken mot ekonomiska och politiska strukturer, som bostadsforskning, industrialisering, skattelagstiftning, centralisering och byggnadsföretagens makt. Han ville däremot inte ställa modernismen ansvarig och heller inte arkitektkåren.⁴⁵

Hur kunde det gå så illa, var en fråga som även

Johan Rådberg ställde i sin avhandling *Doktrin och täthet* (1988). Det som väckte uppmärksamhet var att han bröt med det etablerade synsättet, det som Johansson gav uttryck för, och hävdade att de många gånger hårt kritiserade miljöerna var utformade i överensstämmelse med modernismen, det vill säga ideologiskt grundade uppfattningar hos arkitekterna om hur samhällen skulle planeras och byggas. Kåren var med andra ord i högsta grad ansvarig för detta gigantiska misslyckande. Avhandlingen mottogs med intresse och recenserades i både fack- och dagspress. Vid Kungliga Tekniska Högskolan (KTH) hade stämningen på sina håll dock varit rejält upprörd. När Rådbergs avhandling låg klar för behandling fanns det de vid högskolan som krävde att avsnittet om 1960- och 1970-talen skulle tas bort.⁴⁶ Det blev kvar och några år senare publicerade Rådberg *Drömmen om atlantångaren* i vilken han beskrev utvecklingen på ett liknande sätt. I min avhandling *Rekordår och miljonprogram* (1999), bekräftades Johan Rådbergs uppfattning om ideologins betydelse för bebyggelseutvecklingen. Genom ett antal fallstudier, i vilka det ingick intervjuer med arkitekter som varit ansvariga för stora bostadsbyggnadsprojekt, kunde jag konstatera att de kritiserade miljöerna hade utformats i enlighet med värderingar som fanns inom den kultur där lokala politiker, arkitekter, byggherrar och byggnadsföretag var verksamma.

Kanske bidrog Rådbergs och min egen studie till att det i dagsläget är få svenska forskare som skulle hävda uppfattningen att arkitekternas insatser endast bestod i att i fysisk form omsätta byggnadsföretagens behov av ekonomiskt rationella stadsplaner och av staten påbjudna regelverk, även om några ännu hävdar de materiella villkorens centrala roll. Dessa bör stå i centrum, inte värdesystemen, enligt den som företräder den uppfattningen. Kanske ståndpunkten grundas i att frågan om arkitektkårens roll för bebyggelseutvecklingen under 1960- och 1970-talen ännu väcker starka känslor.

Jag har mött flera som trots att de saknar direkta erfarenheter ändå anser sig veta att kåren inte omfat-

tades av diskurser om ekonomisk och teknisk rationalitet, detta var någonting som kom utifrån/uppifrån och brukar formuleras som ”produktionsvillkoren”. Med ett annat perspektiv handlar makt om relationer. Makt och motstånd produceras inom sakområdet i en process i vilken många agerar. Ett sådant perspektiv ger som jag ser det en mer komplicerad och mångfacetterad beskrivning. I ett filosofiskt perspektiv handlar det också om det materiellas eller idévärldens primat. Det materiella är synligt och konkret, det uppfattas som i högsta grad påtagligt, medan kulturmönstren och värdesystemen kan förefalla vara oväsentliga. Oftast är de så självklara för oss att vi uppfattar dem som naturliga och oproblematiska.⁴⁷ Kulturmönster, eller värdesystem, kan heller inte enkelt registreras eller mätas av forskaren. De är inte dolda men de framträder heller inte för våra sinnen skriver Michel Foucault och fortsätter, ”det krävs en viss omvändelse av blick och attityd.”⁴⁸

Arkitekturmuseet i Stockholm har ansvarat för utgivningen av *Folkhemmets bostäder 1940-1960* (1987), *Femtiotalet*, (årsbok 1995) och *En miljon bostäder* (årsbok 1996). Eva Rudberg ingår som författare i samtliga och även Claes Caldenby återkommer. Bidrag av båda finns i *Folkhemmets bostäder 1940 till 1960*, i museets årsbok om 1950-talet, och i tidigare nämnda *Att bygga ett land* från 1998. Rudberg fokuserar framför allt på 1930- 1940 och 1950-talen medan Caldenby skriver om 1950-talet och perioden därefter. Rudbergs karakterisering av 1940- och 1950-talen kan sammanfattas i begreppet ”Folkhemmets byggande”, en benämning som hon ofta återkommer till. Det är ofta idylliska miljöer med en begränsad skala som presenteras under den rubriken. Sven Backström och Leif Reinius liksom Erik och Tore Ahlsén hör till de arkitekter som Rudberg uppmärksammat. Hon har också gjort begreppet new empiricism känt, ett begrepp som jag kommer att undersöka vidare i min studie.

Den begränsade och intima skalan utgick under sent 1950-tal till förmån för ett storskaligt byggande. ”Visuellt växer bilden av ett nytt samhälle fram”

skriver Rudberg i *Att bygga ett land*,⁴⁹ en formulering som antyder att beteckningen ”folkhemmets byggande” vid 1950-talets slut inte längre är giltig. Detta bekräftas av Caldenbys avsnitt om perioden 1960 till 1975. Under rubriken ”De stora programmets tid” beskrivs bostadsbyggandet i storstäderna som höga skivhus, produktionsanpassade planer, kranbanor, plansprängning, en starkt styrande trafikplanering och försummade gårdsmiljöer. Den planeringsprincip som av Rudberg benämns som grannskapsplanering blir i Caldenbys text ”bostadsområden”, ”isolerade i enkla”,⁵⁰ vilket uttrycker en kritisk inställning till idén om att skapa avskilda bebyggelsegrupper med ett begränsat invånarantal. Uppfattningen att principen om grannskapsplanering skapar isolering var spridd i slutet av 1990-talet, bland andra av företrädare för ”nyurbanismen”. Många av dessa publicerade relativt ofta sina uppfattningar i den offentliga debatten ungefär vid den tidpunkt då *Att bygga ett land* utkom. Denna spridda tankefigur reflekteras i Caldenbys framställning, vilket understryker poststrukturalisternas tes att forskare i likhet med andra styrs av förutsättningar som vi är mer eller mindre omedvetna om. Studier kring ett område tenderar att berätta inte bara, eller ens primärt, om sakområdet, utan om den tid och det rum vi befinner oss i.

Om fysisk planering handlar Mats Franzéns och Eva Sandstedts bok *Grannskap och stadsplanering. Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige* (1980). Detta är en klassiker och karakteriseringen av boken nedan gör den ingalunda rättvisa eftersom min avsikt är att endast kort relatera vad författarna skriver om principen om grannskapsplanering. De menar att grannskapsenheter byggdes under hela perioden 1940 till 1970, men att de sociologiska motiveringarna sköts åt sidan under 1950-talet. Idén innehåller blev av underordnad betydelse, men andra förhållanden, bland andra praktiska, gjorde att kommunerna fortsatte bygga ut staden i form av grannskapsenheter. Författarna konstaterar, efter att ha genomfört en omfattande empirisk undersökning av ett stort antal svenska städer, att grannskapsenheter började byggas

från och med 1940-talets slut, blev allt vanligare under 1950-talet för att från och med 1960-talet bli den dominerande planformen.⁵¹ Den slutsats som författarna drar – att de sociologiska motiven sköts åt sidan under 1950-talet – är en aspekt på utvecklingen som jag avser att diskutera i studien.

Projekt med anknytning till regeringens satsning på storstädernas miljöer från efterkrigstiden i enlighet med den så kallade ”storstadspropositionen” har sannolikt bidragit till en nyansering av synen på dessa. Satsningen har resulterat i en rad publikationer. Här kan nämnas den av länsstyrelsen i Stockholm producerade *Hej Bostad*, vilken behandlar bostadsbyggande i Storstockholm under perioden 1961 till 1975. Om Malmö handlar *Fosie, från folkhem till miljonprogram* som gjorts i samarbete med Storstadens arkitektur och kulturmiljö, en gren på storstadspropositionen. Av titeln på boken att döma anser redaktören att miljonprogramsområden skiljer ut sig från ”folkhemmets” bostadsområden, i likhet med Rudberg och Caldenby. Här kan också nämnas *Uppträckt Angered*, producerad av Stadsmuseet i Göteborg.

Mediernas inflytande på allas vår bild av rekordårens bebyggelse har också analyserats inom ramen för ”storstadssatsningen” i en rapport författad av Urban Ericsson, Irene Molina och Per-Markku Ristilampi: *Miljonprogram och media. Föreställningar om människor och förorter* (2002).

Vad gäller engagemanget för att skildra perioden på ett positivt sätt har en grupp forskare vid KTH varit pionjärer. Inom den så kallade Boom-gruppen, som arbetar med ombyggnad och renovering av flerbostadshus, har bland andra Sonja Vidén och Ingela Blomberg i en rad publikationer under 1980-talet och framåt haft ambitionen att övertyga om att rekordårens bostadsbebyggelse inte enbart inrymmer brister och tillkortakommanden utan även kvaliteter.

Noter

- 1 Dan Karlholm 2003 s. 186–205.
- 2 Sven-Olof Wallenstein 2006 s. 203–221.
- 3 Christan Madsbjerg 2002 s. 239.
- 4 Marianne Winther Jørgensen & Louise Phillips 2000 s.58.
- 5 Ibid s. 136.
- 6 Karakteriseringen har hämtats från Sarah Williams Goldhagen & Réjean Legault (red.) 2000 och Joan Ockman 1996. En annan källa är de dokument som följde på Ciams möten (Congrés Internationaux d'Architecture Moderne) vilka jag återkommer till.
- 7 Paul Needham, opublicerat manus 2006.
- 8 Marianne Winther Jørgensen & Louise Phillips 2000 s. 41.
- 9 Lisbeth Söderqvist 2008.
- 10 Urban Ericson, Irene Molina & Per-Markku Ristilampi 2002 s. 21–23.
- 11 Mats Franzén 2005 s. 159–168.
- 12 Över detta ämne talade Emelie Karlsmo 2007. Hon ställde frågan om det handlar om att ”skriva om” eller ”skriva in”.
- 13 Med sakområde menar jag arkitekturens och stadsplaneringens fält, det inom vilket arkitekter, kritiker och andra verkade.
- 14 Nathaniel Coleman 2005 s. 67–72.
- 15 Det finns mängder av internationell litteratur som beskriver utvecklingen efter modernismen, se t.ex. Charles Jencks 1986: Diane Ghirardo 1996. Den svenska arkitekturutvecklingen efter 1975 har inte analyserats på motsvarande sätt. En kortare framställning finns i Johan Rådberg 1997: Claes Caldenby 1998.
- 16 Att det inte bara finns skillnader utan också likheter mellan modernism och new urbanism/nyurbanism har diskuterats i Lisbeth Söderqvist 2005 s. 18–19.
- 17 Två exempel får illustrera den spridda föreställningen att det svenska byggandet var mer omfattande jämfört med andra länders. Owe Lundevall 1995 s. 37 skriver att ”Man hade nu också tagit ett beslut om att på tio år bygga en miljon bostäder, ett gigantiskt program, då oöverträffat i världen”. Hall beskriver perioden på ett liknande sätt, ”Miljonprogrammet är, som sammanhållet projekt betraktat, förmodligen Nordens och kanske Europas största byggsatsning.” Thomas Hall 1999 s. 7
- 18 Bengt OH Johansson redogjorde 1976 för detta som han skrev ”Världsrekord i bostadsbyggande” men var då noga med att ange att det handlade om relativa tal. Bengt OH Johansson 1980 (1976) s. 109.
- 19 Statistiken är hämtad ur *Annual Bulletin of Housing and Building Statistics for Europe* år 1957 till 1975, i samtliga publikationer ingår den som tabell 4. Statistiken avseende åren 1948 till 1957 finns i 1957 års publikation. Uppgifter för 1945, 1946 och 1947 saknas.
- 20 För en redogörelse av den svenska kritiken se Lisbeth Söderqvist 1999 s. 12–16. Den internationella berörs av Anne Power 1997 s. 50–79.
- 21 Att bostadspolitikerna var ett centralt område inom social- och välfärdspolitikerna är en etablerad uppfattning i Sverige. Matti Niva 1989 s. 39.
- 22 Enligt Klas Ånmark används begreppet av historiker om 1930- och 40-talen. Klas Ånmark i debatt om folkhemmet 1998-10-09. Av Eva Rudberg används det om perioden mellan krigen, det vill säga 1920 och 1930-talen samt om 1940- och 1950-talen. Eva Rudberg använder begreppet tämligen ofta t.ex. i titeln på den bok som utgavs 1992 kallad *Folkhemmets byggande*. Av exempelvis Ulla Ekström von Essen används begreppet mer generöst, det betecknar enligt henne perioden 1930–1970. Begreppet har en längre historia än den som är förknippad med socialdemokratins och välfärdsstaten och har använts även inom konservativa kretsar vilket hon påpekar. Ulla Ekström von Essen 2003 s. 84–85.
- 23 Yvonne Hirdman frågade 1998-10-09 polemiskt Klas Ånmark vad ”folkhemspolitik” egentligen betecknar. Den senare medgav att det var socialpolitik plus något ”dimmigt folkhemsprojekt”.
- 24 Per Nyström var bland annat statssekreterare vid socialdepartementet – ”regeringens hjärta” – 1943–1950. Departementet var det största efter finansdepartementet vid den här aktuella tiden. Ulla Ekström von Essen 2003 s. 146–147. Per Nyström 1991:2 s. 118. Enligt Matti Niva 1989 s. 28 har det konstaterats att det danska exemplet spelade stor roll för utvecklingen av det sociala trygghetssystemet, redan från sekelskiftet 1900 enligt denne.
- 25 Simon Duncan 2000 s. 5.
- 26 Ibid.
- 27 Ibid.
- 28 Skillnaden mellan teoribegreppet som det används om arkitektur respektive inom vetenskaplig forskning har diskuterats av Bill Hillier 1993 s. 35.
- 29 Avsnittet baseras på Reyner Banham 1966 s. 10–20.
- 30 Ibid s. 47.
- 31 Ibid s. 85.
- 32 Illustrationer av Les Maisons Jaoul i Reyner Banham 1966 s. 96–101.
- 33 Reyner Banham 1966 s. 85.
- 34 Kenneth Frampton 1985 (1980) s. 265–267.
- 35 Ibid s. 300–301.
- 36 Claes Caldenby 1995 s. 60–75.
- 37 Nils Ahrbom 1980 s. 160–182.
- 38 Olle Svedberg 1996 s. 153–165.
- 39 Erik Nygaard 1995 s. 57.
- 40 Nils-Ole Lund 2001 s. 60–75.
- 41 Här har jag tagit hjälp av *Architecture och the Everyday*, i synnerhet Mary McLeods artikel om Henri Lefebvre och hans inflytande på begreppet eftersom jag tycker att redaktörernas definitioner är oklara. Lefebvre var marxist, filosof och sociolog och utgav under 1940-talet och framåt ett flertal böcker där begreppet everyday stod i fokus. Han var engagerad i stadsbyggande och undervisade under 1960- och 1970-talen vid École Spéciale d'Architecture. Han hade synpunkter på det samtida byggandet och kritiserade håftigt de i hans tycke sterila förorterna som han menade förhindrade ett spontant, socialt utbyte mellan invånarna. Mary McLeod 1997 s. 9–29.
- 42 Sarah Williams Goldhagen & Réjean Legault 2000 s. 11–22, 318–320.
- 43 En av de första publikationerna i etnologi som pläderade för denna metod var Jonas Frykman & Orvar Löfgren Lund 1979.
- 44 Urban Ericsson, Irene Molina & Per-Markku Ristilampi 2002.
- 45 Boken producerades av Arkitekturmuseet i Stockholm i samband med en utställning 1976. Författare var Olle Svedberg, Eva Rudberg, Bengt OH Johansson, Henrik O Andersson och Jens S Jensen. Den sist nämndas uppsats var rikligt illustrerad av fotografier från Hammarkullen i Göteborg. Ensamma barn mellan gigantiska hus är ett återkommande motiv.
- 46 Detta berättade Johan Rådberg vid ett informellt samtal vi förde i samband med att han opponerade på mitt avhandlingsmanus, s.k. slutseminarium, i september 1999. Han har senare utvecklat detta (2007). Det var Hans Fog som krävde att avsnittet skulle utgå. I annat fall skulle det komma att skapa obehag hotade han. Fog satt även i betygsnämnden för min egen avhandling, elva år senare. Han var i affekt under hela disputationen. Han ställde sig mycket kritisk till resultatet, att arkitekternas värderingar spelat en avgörande roll för utformningen av de kritiserade miljöerna. Det är intressant att denna fråga om arkitekternas respektive modernismens roll för utvecklingen i så hög grad varit föremål för strid och starka känslor.
- 47 Jonas Frykman & Orvar Löfgren 1979 inledningen.
- 48 Michel Foucault 2002 (1969) s. 137.
- 49 Eva Rudberg 1998 s. 140.
- 50 Claes Caldenby 1998 s. 147–148.
- 51 Mats Franzén & Eva Sandstedt 1981 s. 174, 224, 238.